

Natalia Matiaszczyk*

 <https://orcid.org/0000-0003-1310-0732>

Paradyplomacja w czasie pandemii COVID-19

Abstrakt

Pandemia COVID-19 stała się wyzwaniem nie tylko dla samych państw, ale także aktorów subpaństwowych. To właśnie regiony i miasta znalazły się na pierwszej linii walki z koronawirusem. Musiały one stawić czoła zarówno wyzwaniom związanym z pandemią, jak i przeszkodom generowanym przez obojętność oraz brak odpowiednio szybkiej reakcji rządów centralnych w ich państwach. Celem rozdziału jest przedstawienie oraz analiza wybranych przykładów działalności miast i regionów w trakcie pandemii COVID-19. Zostały one dobrane w taki sposób, by uwzględnić obszary z państw o różnym położeniu geograficznym i zróżnicowanym stopniu rozwoju gospodarczego, a także pokazać jak najszerszy przekrój ich działalności i podejmowanych inicjatyw.

Słowa kluczowe: paradyplomacja, dyplomacja miast, sieci miast, COVID-19, współpraca regionów.

Paradiplomacy during the COVID-19 pandemic

Abstract

The COVID-19 pandemic has become a challenge not only for the states themselves, but also for sub-state actors. It was the regions and cities that were on the front lines of the fight against the coronavirus. They had to face not only the challenges of the pandemic, but also the obstacles generated by the indifference and lack of a timely enough response from the central governments in their states. The chapter aims to present and analyze selected examples of the activities of cities and regions during the COVID-19 pandemic. They were specifically selected to include areas from countries with different geographic locations and varied levels of economic development, as well as to show the widest cross-section of their activities and initiatives.

Keywords: paradiplomacy, city diplomacy, COVID-19, city networks, cooperation of regions.

* Absolwentka stosunków międzynarodowych II stopnia na Wydziale Studiów Międzynarodowych i Politologicznych Uniwersytetu Łódzkiego. Doktorantka w Szkole Doktorskiej Nauk Społecznych UŁ.

Wstęp

W historii świata zagrożenia o charakterze globalnym wpływały na międzynarodową współpracę, zarówno pozytywnie, poprzez jej zacieśnianie czy tworzenie dla niej ram i programów, jak i negatywnie, poprzez jej odrzucenie i pójście w kierunku izolacji. Także pandemia COVID-19 w krótkim czasie stała się wyzwaniem dla niemal wszystkich państw. Co więcej, umożliwiła ona szybką weryfikację i rekonfigurację różnych form współpracy. Wśród nich jest również współpraca międzynarodowa na poziomie subpaństwowym, tj. regionów i miast.

Rola regionów oraz miast w stosunkach międzynarodowych od wielu lat sukcesywnie rośnie. Przyczyn wzrostu znaczenia aktorów subpaństwowych jest wiele i można tu wymienić choćby wpływ globalizacji, decentralizację władzy czy zacieranie się granic między kwestiami polityki zagranicznej i wewnętrznej. Choć państwa wciąż są głównymi aktorami na arenie międzynarodowej, to lokalne samorządy także zaczynają odgrywać coraz większą rolę – przede wszystkim w państwach federalnych ze względu na charakterystykę ustroju, ale także, choć w bardziej ograniczonym stopniu, w państwach unitarnych. Paradyplomacja, czyli najogólniej rzecz biorąc udział samorządów lokalnych w stosunkach międzynarodowych, staje się coraz bardziej popularnym tematem badań naukowych. Jednakże jak dotąd nie doczekała się jednej, powszechnie akceptowalnej definicji. Co więcej, sam termin „paradyplomacja” używany jest często wymiennie z terminami takimi jak „dyplomacja regionalna” czy „dyplomacja samorządowa”. Dyplomacja miast to odmiana paradyplomacji i odnosi się ona do polityki zagranicznej realizowanej przez miasta.

Miasta i regiony znalazły się na pierwszej linii walki z COVID-19. Musiały stawić czoła nie tylko wyzwaniom związanym z pandemią, ale także przeszkodom generowanym przez obojętność oraz brak odpowiednio szybkiej reakcji rządów centralnych w ich państwach. Pandemia COVID-19 sprawiła, że zdecydowana większość krajów przyjęła strategię izolacji. Zaczęło dochodzić między nimi do sporów, m.in. w kwestii zamykania granic i blokowania transportów czy przechwytywania zamówień ze sprzętem medycznym i środkami ochrony osobistej innych państw. Jednocześnie wydaje się, że miasta i regiony przyjęły znacznie bardziej pragmatyczną i nastawioną na współpracę strategię. Dzięki temu często to one jako pierwsze reagowały na najważniejsze problemy i wyzwania, a także, szczególnie w przypadku regionów nadgranicznych, pomagały w rozwiązywaniu sporów na poziomie państwowym, pozycjonując siebie niejako w roli mediatora czy negocjatora. Z badań przeprowadzonych przez Melbourne Centre for Cities w prawie 60 miastach z całego świata wynika, że od początku pandemii COVID-19 ponad 75% z nich angażowało się na

arenie międzynarodowej, współpracując ze swoimi miastami partnerskimi lub w ramach sieci miast jak np. C40¹.

Celem rozdziału jest przedstawienie oraz analiza wybranych przykładów działalności aktorów subpaństwowych w trakcie pandemii COVID-19. Tekst ma charakter przeglądowny, a przykłady miast i regionów zostały dobrane w taki sposób, by uwzględnić obszary z państw o różnym położeniu geograficznym i zróżnicowanym stopniu rozwoju gospodarczego, a także pokazać jak najszerszy przekrój ich działalności i podejmowanych inicjatyw. Hipotezą badawczą jest założenie, iż na poziomie subpaństwowym reakcje na wyzwania globalne w postaci pandemii mogą być szybsze i skuteczniejsze niż na poziomie władz centralnych. Zastosowano metodę opisową oraz komparatystyczną, by przedstawić i porównać ze sobą różne strategie miast i regionów w obliczu COVID-19. Do napisania niniejszego tekstu i analizy omawianego zagadnienia wykorzystano monografie i artykuły naukowe anglo- i hiszpańskojęzyczne. Uwzględnione zostały również informacje zamieszczane na oficjalnych stronach internetowych miast i regionów, a także artykuły publikowane na portalach informacyjnych.

Quebec

Kanada jest uznawana za jedno z najbardziej zdecentralizowanych państw na świecie, gdzie prowincje cieszą się dużą autonomią działań – posiadają one szerokie kompetencje w zakresie systemów ochrony zdrowia, edukacji czy opieki społecznej. Mają także duże możliwości prowadzenia aktywności międzynarodowej². Największe doświadczenie w prowadzeniu własnej polityki zagranicznej ma Quebec, który już w 1961 r. otworzył swoje pierwsze przedstawicielstwo w obcym państwie – delegację generalną w Paryżu³. Na dzień 15 czerwca 2022 r. Quebec posiada łącznie 32 zagraniczne przedstawicielstwa w 19 państwach⁴. Co więcej, prowincja ta posiada również własne Ministerstwo Stosunków Międzynarodowych i Frankofonii.

¹ D. Pejic, M. Acuto, A. Kosovac, *City Diplomacy during COVID-19: The 2022 Cities and International Engagement Survey*, Melbourne 2022, s. 7.

² R. Martínez, *Paradiplomacy in North America: Canadian provinces' relations with their U.S. and Mexican counterparts*, „Norteamérica” 2017, nr 2, s. 91, <https://doi.org/10.20999/nam.2017.b004>

³ R. Taveres, *Paradiplomacy: Cities and States as Global Players*, New York 2016, s. 96.

⁴ Gouvernement du Québec, *Québec government offices abroad*, <https://www.international.gouv.qc.ca/en/general/representation-etranger> (dostęp: 10.06.2022).

13 marca 2020 r. władze Quebecu z powodu rosnącej liczby przypadków zakażeń COVID-19 podjęły decyzję o wprowadzeniu stanu wyjątkowego. Również tego samego dnia doszło do spotkania przedstawicieli władz prowincji i amerykańskich urzędników, którego celem było omówienie kwestii związanych z wprowadzaniem obostrzeń na terenach granicznych pomiędzy Kanadą a Stanami Zjednoczonymi. Rozmawiano na temat rozwiązań, które mają zapobiec paraliżowi handlu oraz transportu towarów przez granicę⁵. Choć pandemia COVID-19 znacząco ograniczyła kontakty międzynarodowe, Quebec wbrew temu podjął decyzję o ich pogłębianiu. W tym celu Ministerstwo Stosunków Międzynarodowych i Frankofonii przeznaczyło 5 mln dolarów kanadyjskich na realizację projektów z zagranicznymi partnerami, których głównym zadaniem było zmniejszenie skutków COVID-19. Jedną czwartą środków przeznaczono na wspieranie realizacji innowacyjnych projektów wirtualnych, tworzonych na poziomie lokalnym, które w przyszłości mogą być wdrażane także na arenie międzynarodowej⁶.

Miasta w Azji

Chińskie miasta od marca 2020 r. zaczęły prowadzić „dyplomację maseczkową” poprzez wysyłanie zaprzyjaźnionym miejscowościom środków ochrony osobistej. Wśród przykładów można wymienić Shenzhen, Pekin, Kanton czy Szanghaj. Shenzhen wysłało 270 tys. masek ośmiu miastom partnerskim. Trafiły one m.in. do Mediolanu, Turynu oraz Busanu⁷. Pekin wysłał do Seulu, Tokio, Teheranu oraz Jokohamy łącznie ok. 200 tys. kombinezonów ochronnych, 100 tys. par rękawiczek oraz po 200 tys. par ochraniaczy na buty i jednorazowych czepków medycznych⁸. Kanton przekazał m.in. pięciu zaprzyjaźnionym

⁵ I. Klyszcz, *Between cooperation and autonomy. An exploration of the external relations of European regions and their response to the COVID-19 pandemic*, stenogram przemówienia na konferencji ECPR General Conference 2020, 24–28 sierpnia 2020, https://www.academia.edu/44410628/Between_Cooperation_and_Autonomy_An_Exploration_of_the_External_Relations_of_European_Regions_and_their_Response_to_the_COVID_19_Pandemic (dostęp: 15.06.2022).

⁶ Gouvernement du Québec, *Actions du Québec à l'international – «Sortir de la crise en appuyant notre action internationale» – Nadine Girault*, 18 czerwca 2020, <https://www.quebec.ca/uk/novini/actions-du-quebec-a-linternational-sortir-de-la-crise-en-appuyant-notre-action-internationale-nadine-girault> (dostęp: 10.06.2022).

⁷ China Daily, *China's Shenzhen to donate 270,000 masks to sister cities*, 19 marca 2020, <http://www.chinadaily.com.cn/a/202003/19/WS5e72d8c6a3101282172805c2.html> (dostęp: 10.06.2022).

⁸ China Daily, *Beijing to donate medical supplies to Seoul, Tehran, Tokyo*, 13 marca 2020, <http://www.chinadaily.com.cn/a/202003/13/WS5e6aecc4a31012821727ed50.html> (dostęp: 10.06.2022).

miastom z Włoch 300 tys. masek⁹. Władze Szanghaju z kolei na swojej stronie podają, że ich pomoc w postaci masek oraz innych środków ochrony osobistej była wysyłana m.in. do Seulu, Tokio, Paryża, Marsylii, Hamburga, Mediolanu czy miast w Panamie, jednak nie zamieszczono szczegółowych danych dotyczących wielkości wsparcia¹⁰.

W odpowiedzi na COVID-19 władze Dżakarty – stolicy Indonezji – relatywnie szybko przyjęły strategię opierającą się w głównej mierze na dyplomacji cyfrowej. Obejmowała ona trzy główne cele: zapewnienie przejrzystości w dostępie do informacji i otwartość wobec społeczności międzynarodowej, dzielenie się doświadczeniami oraz współpracę międzynarodową¹¹. Utworzono specjalną stronę internetową, na której dostępne są bieżące informacje dotyczące liczby wykonanych testów, aktywnych przypadków, szczepień, jak również dokumenty związane ze zwalczaniem skutków pandemii, a nawet oś czasu przedstawiająca historię walki z COVID-19 w mieście. Strona jest prowadzona zarówno w języku indonezyjskim, jak i angielskim, by zainteresowane osoby, także z zagranicy, mogły łatwiej uzyskać informacje na temat polityki przyjętej przez władze Dżakarty¹². W grudniu 2020 r. zdecydowano również o powołaniu międzynarodowej sieci partnerskiej „Jakarta Development Collaboration Network” w celu formułowania i tworzenia rozwiązań dla rozwoju miast poprzez zrównoważoną współpracę w zakresie globalnych wyzwań. Podczas wirtualnego szczytu przedstawiciele miast partnerskich Dżakarty, w tym m.in. burmistrz Berlina, oraz instytucji naukowych mieli okazję do wymiany doświadczeń związanych ze zwalczaniem COVID-19¹³.

Z kolei władze Seulu – stolicy Korei Południowej – powołały do życia zupełnie nową ponadnarodową sieć dla miast – „Cities Against COVID-19” (CAC). Pierwszy szczyt inicjatywy miał miejsce w dniach 1–5 czerwca 2020 r. Był to cykl wirtualnych spotkań z udziałem władz ponad 40 miast, przedstawiciele biznesu oraz środowisk akademickich, w trakcie których wymieniano doświadczenia oraz rozmawiano o współpracy zarówno pomiędzy samymi miastami,

⁹ Guangzhou Foreign Affairs Office, *Guangzhou donations arrive in five Italian cities*, 23 marca 2020, http://www.eguangzhou.gov.cn/2020-03/23/c_464597.htm (dostęp: 11.06.2022).

¹⁰ Foreign Affairs Office of Shanghai Municipality, *Shanghai helping friends around the world*, 3 kwietnia 2020, <http://wsb.sh.gov.cn/n998/20200403/533dd5815e884b9ebcf47ec389d2ff20.html> (dostęp: 11.06.2022).

¹¹ L. Luerdi, *Paradiplomacy of Indonesian sub-state actor: Digital diplomacy of Jakarta government in response to Covid-19*, „Berumpun: Journal of Social, Politics, and Humanities” 2021, nr 2, s. 113, <https://doi.org/10.33019/berumpun.v4i2.59>

¹² Jakarta Smart City, *Jakarta's Covid-19 Response Team*, <https://corona.jakarta.go.id/en> (dostęp: 11.06.2022).

¹³ L. Luerdi, dz. cyt., s. 119.

jak i pomiędzy miastami a prywatnymi przedsiębiorstwami. Podczas szczytu burmistrz Seulu zaproponował utworzenie „Cities Alliance Against Pandemic” (CAAP), którego głównymi celami są współpraca na rzecz wczesnego rozpoznawania chorób zakaźnych i podejmowania działań zapobiegawczych, wymiana informacji na temat chorób zakaźnych pomiędzy władzami miast oraz współpraca w zakresie zwalczania kryzysów społeczno-gospodarczych, które są następstwami pandemii¹⁴.

Badenia-Wirtembergia

Niemieckie landy jako części składowe państwa federacyjnego posiadają szerokie uprawnienia polityczne oraz relatywnie dużą autonomię w zakresie kształtowania własnej polityki zagranicznej. Badenia-Wirtembergia od kilkunastu lat angażuje się w międzynarodowe inicjatywy paradyplomatyczne. W latach 80. XX w. była jednym z założycieli stowarzyszenia Four Motors for Europe¹⁵. Władze landu od lat prowadziły międzynarodową politykę skupioną zarówno na współpracy transgranicznej w obszarze dorzecza Dunaju, jak i na aktywności globalnej, w tym współpracy rozwojowej. Jednakże tuż po wybuchu pandemii COVID-19 skoncentrowały się one na bezpośrednim sąsiedztwie i obszarach przygranicznych. Pod koniec marca 2020 r. Badenia-Wirtembergia samodzielnie podjęła decyzję o przyjmowaniu do szpitali na swoim terytorium pacjentów z francuskiej Alzacji (regionu administracyjnego Grand Est), gdzie szpitale z powodu COVID-19 były przepełnione. Pacjenci z Francji trafili do placówek uniwersyteckich w Heidelbergu, Fryburgu, Mannheim i Ulm¹⁶.

Badenia-Wirtembergia graniczy również ze Szwajcarią. Gdy poszczególne państwa członkowskie Unii Europejskiej zaczęły zamykać własne granice, by ograniczyć transmisję koronawirusa, pojawiły się problemy związane z transportem i dostawami wielu towarów, także pomiędzy Niemcami a Szwajcarią. Badenia-Wirtembergia stała się wtedy pośrednikiem pomiędzy rządami centralnymi obu państw. Dzięki niej możliwe było wynegocjowanie utworzenia

¹⁴ C. Shon, *The role of cities as the first responder to pandemics: Focusing on the case of the Seoul metropolitan government's response to the COVID-19*, „Journal for Peace and Nuclear Disarmament” 2021, nr 1, s. 69, <https://doi.org/10.1080/25751654.2021.1882773>

¹⁵ To ponadnarodowa sieć czterech wysoce uprzemysłowionych regionów Europy. W jej skład wchodzi: Badenia-Wirtembergia z Niemiec, Lombardia z Włoch, Katalonia z Hiszpanii oraz region Rodan-Alpy z Francji. Celem działalności jest współpraca w dziedzinie nauki, badań, edukacji, środowiska czy kultury.

¹⁶ Baden-Württemberg.de, *Deutsch-Französische Solidarität im Kampf gegen Corona*, 15 czerwca 2020, <https://www.baden-wuerttemberg.de/de/service/presse/pressemitteilung/pid/deutsch-franzoesische-solidaritaet-im-kampf-gegen-corona/> (dostęp: 14.06.2022).

tzw. zielonych korytarzy na granicy niemiecko-szwajcarskiej, dzięki którym możliwy był transport najważniejszych produktów (żywności, leków, sprzętu medycznego)¹⁷. Władze niemieckiego landu brały także udział w wideokonferencjach Four Motors for Europe. Dotyczyły one zarówno współpracy i dzielenia się własnymi doświadczeniami związanymi z walką z koronawirusem, jak i spodziewanego ożywienia gospodarczego po pandemii¹⁸.

Katalonia i Barcelona

Katalonia, tak jak i Quebec, cieszy się dużą autonomią oraz posiada własny odpowiednik Ministerstwa Spraw Zagranicznych, a także swoje przedstawicielstwa w innych państwach. Dzięki ich działalności władze Katalonii mogły zebrać praktyki i rozwiązania, jakie wdrażały inne miasta i regiony, a następnie zaimplementować je na swoim terytorium, gdy w Hiszpanii pojawiły się pierwsze przypadki zakażeń COVID-19. Wspólnota Robocza Pirenejów¹⁹ pod przewodnictwem Katalonii utworzyła specjalną grupę roboczą w celu wzmocnienia hiszpańsko-francusko-andorskiej współpracy transgranicznej w zwalczaniu COVID-19. Katalonia brała również udział we wspomnianych wcześniej wideokonferencjach Four Motors for Europe. Władze regionu zabezpieczyły także w postaci funduszu 1,3 mln euro środków w celu prowadzenia akcji humanitarnych w zakresie wsparcia ochrony zdrowia, zapewniania dostępu do żywności i wody pitnej, w szczególności w państwach słabo rozwiniętych, które były bardziej podatne na zagrożenia związane z pandemią COVID-19²⁰.

W 2018 r. Barcelona jako pierwsze miasto na świecie wdrożyła strategię dyplomacji naukowej i uruchomiła SciTech DiploHub (Barcelona Science and Technology Diplomacy Hub). To inicjatywa publiczno-prywatna, w którą zaangażowane są władze miasta, ośrodki badawcze, uniwersytety, organizacje

¹⁷ Staatsministerium Baden-Württemberg, *Enge Kooperation mit der Schweiz*, 14 maja 2020, <https://stm.baden-wuerttemberg.de/de/service/presse/pressemitteilung/pid/enge-kooperation-mit-der-schweiz/> (dostęp: 14.06.2022).

¹⁸ Four Motors for Europe, *The Four Motors for Europe pushing to make sustainability and climate action an integral part of the wider recovery*, 23 kwietnia 2020, <https://www.4motors.eu/news/detail/the-four-motors-for-europe-pushing-to-make-sustainability-and-climate-action-an-integral-part-of-the-wider-recovery> (dostęp: 14.06.2022).

¹⁹ To inicjatywa powołana w 1983 r., której celem jest współpraca transgraniczna oraz rozwój regionu Pirenejów. W jej skład wchodzi Katalonia, Aragonia, Nawarra i Kraj Basków z Hiszpanii, Nowa Akwitania i Oksytania z Francji oraz Andora.

²⁰ Generalitat de Catalunya, *Measures adopted by the Catalan Government to face the COVID-19 pandemic*, 12 czerwca 2020, s. 14–16, https://exteriors.gencat.cat/en/details/noticia/20200421_MesuresGovernCOVID (dostęp: 12.06.2022).

non-profit, start-upy i korporacje. Jej celem jest uczynienie Barcelony bardziej wpływowym graczem na arenie międzynarodowej dzięki współpracy naukowej i technicznej²¹. W 2020 r. po ogłoszeniu przez WHO pandemii COVID-19 SciTech DiploHub powołało grupę roboczą z udziałem zagranicznych instytucji badawczych i przedstawicieli innych miast oraz rządów krajowych (w tym m.in. rządów Wielkiej Brytanii, Panamy i Meksyku), której zadaniem było monitorowanie i opracowywanie planów działań w walce z pandemią.

Co więcej, podjęto wówczas decyzję o udostępnianiu społeczności międzynarodowej osiągnięć naukowych Barcelony, m.in. w zakresie opracowywania szczepionek przeciwko COVID-19²². Władze Barcelony brały także udział w wydarzeniach w formacie online, podczas których dzielono się praktykami w zakresie badań i innowacji oraz zarządzania kryzysem spowodowanym przez pandemię. Przykładem takiego wydarzenia może być „Barcelona Innovation Day / London”, w którym udział wzięło ponad 200 osób ze świata biznesu i nauki, a także przedstawiciele władz obu miast, rad miejskich Barcelony i Londynu, jak również rządu Katalonii²³.

Władze Barcelony zdecydowały się także na wsparcie grupy zagranicznych miast. Kwota 400 tys. euro została przekazana na rzecz walki z COVID-19 w Ammanie w Jordanii, Saïdzie w Algierii, Tetuanie w Maroku, Dakarze w Senegal, Maputo w Mozambiku, Tunisie w Tunezji, Cali, Bogocie i Medellín w Kolumbii oraz palestyńskim osadom na Zachodnim Brzegu i w Strefie Gazy²⁴. Były to miasta i obszary, które zostały określone mianem priorytetowych w przyjętej w 2017 r. strategii zagranicznej współpracy stolicy Katalonii „Barcelona Cooperation for Global Justice Master Plan 2018–2021”²⁵.

²¹ SciTech DiploHub, *Who we are*, <https://www.scitechdiplohub.org/about/> (dostęp: 12.06.2022).

²² Cities For Global Health, *Barcelona's science diplomacy takes the lead against Covid-19*, <https://www.citiesforglobalhealth.org/initiative/barcelonas-science-diplomacy-takes-lead-against-covid-19> (dostęp: 12.06.2022).

²³ The Diplomat in Spain, *Barcelona and London strengthen science diplomacy in times of pandemic*, 29 listopada 2020, <https://thediplotatinspain.com/en/2020/11/barcelona-and-london-strengthen-science-diplomacy-in-times-of-pandemic/> (dostęp: 12.06.2022).

²⁴ El Nacional, *Barcelona destinará 400.000 euros para la crisis del coronavirus en otros países*, 2 maja 2020, https://www.elnacional.cat/es/politica/coronavirus-barcelona-destinara-400000-euros_498978_102.html (dostęp: 12.06.2022).

²⁵ Generalitat de Catalunya, *Barcelona Cooperation for Global Justice Master Plan 2018–2021*, s. 41–45, https://ajuntament.barcelona.cat/relacionsinternacionalsicooperacio/sites/default/files/barcelona_cooperation_master_plan_2018-2021_ang.pdf (dostęp: 12.06.2022).

Brazylijskie stany

Gdy pod koniec lutego 2020 r. potwierdzono w Brazylii pierwszy przypadek zakażenia COVID-19, choroba była już znana w wielu państwach Europy czy w Stanach Zjednoczonych. Światowa Organizacja Zdrowia (WHO) ogłosiła również wstępne zalecenia dotyczące radzenia sobie z epidemią, takie jak stosowanie masek czy izolowanie oraz kwarantanny dla osób, które mogły mieć kontakt z wirusem. Brazylia miała więc względną przewagę nad innymi państwami, ponieważ od samego początku mogła przyjąć strategię, które pozwoliłyby jej na ograniczenie transmisji koronawirusa. Jednakże, podczas gdy wiele państw decydowało się na wprowadzanie lockdownów, brazylijski prezydent Jair Bolsonaro ogłosił, że COVID-19 to „mała grypa”, celem jest ochrona gospodarki i miejsc pracy, a wszelkie obostrzenia doprowadzą do „nędzy, głodu i chaosu”²⁶. Stworzenie swego rodzaju dychotomicznego podziału – gospodarka czy zdrowie – doprowadziło do tragicznych skutków: PKB Brazylii w ciągu roku spadło o 4%, bezrobocie osiągnęło rekordowy od ponad 20 lat wynik 14%, a do lipca 2021 r. zarejestrowano ponad 500 tys. ofiar śmiertelnych COVID-19²⁷.

Brazylia jest państwem federalnym, podzielonym na 26 stanów oraz Dystrykt Federalny, który obejmuje stolicę państwa – Brasilię. Mimo to posiada Zunifikowany System Opieki Zdrowotnej (port. *Sistema Único de Saúde*, SUS). Zorganizowany jest on na poziomie centralnym, a celem jest zapewnienie powszechnie dostępnej opieki medycznej dla każdego mieszkańca Brazylii²⁸. Jednak gdy koronawirus zaczął rozprzestrzeniać się w państwie, okazało się, że SUS nie funkcjonuje sprawnie, a działania takie jak dystrybucja masek czy lekarstw były prowadzone w sposób nieskoordynowany i nieregularny. To wraz z polityką władz centralnych, stawiających na pierwszym miejscu gospodarkę, doprowadziło do sytuacji, w której władze poszczególnych stanów przejęły inicjatywę w zakresie przeciwdziałania i zwalczania COVID-19. Dotyczyło to

²⁶ A. Borges, 'A little flu': Brazil's Bolsonaro playing down coronavirus crisis, Euronews, 10 kwietnia 2020, <https://www.euronews.com/2020/04/06/a-little-flu-brazil-s-bolsonaro-playing-down-coronavirus-crisis> (dostęp: 12.06.2022).

²⁷ F. Brancoli, COVID-19 vaccination in Brazil: Between the role of subnational actors and immunisation inequality, Observer Research Foundation, 16 sierpnia 2021, <https://www.orfonline.org/expert-speak/covid-19-vaccination-in-brazil/> (dostęp: 12.06.2022).

²⁸ C.H.A. Paiva, L.A. da Silva Teixeira, F.A. Pires-Alves, *Especial Covid-19: O Sistema Único de Saúde e o desafio da Covid-19*, História, Ciências, Saúde – Manguinhos, czerwiec 2020, <http://www.revistahcsm.coc.fiocruz.br/especial-covid-19-o-sistema-unico-de-saude-e-o-desafio-da-covid-19/> (dostęp: 12.06.2022).

także aktywności międzynarodowej w celu pozyskiwania środków ochrony indywidualnej, leków i szczepionek.

Na pierwszy plan pod tym względem wysunął się stan São Paulo oraz tzw. Konsorcjum Północnowschodnie – sojusz dziewięciu stanów z północnowschodniej części Brazylii²⁹. Władze São Paulo postanowiły wykorzystać otwarte w 2019 r. biuro handlowe swojego stanu w Chinach. Był to pierwszy w historii brazylijski stan, który otworzył swoje przedstawicielstwo za granicą. Jego głównym celem było poszerzenie kontaktów handlowych oraz przyciąganie chińskich inwestorów. Jednak już niecały rok po jego otwarciu zostało ono wykorzystane do walki z koronawirusem. Dzięki niemu São Paulo zawarło umowę z laboratorium Sinovac w celu współpracy w zakresie testów i produkcji szczepionek przeciwko COVID-19. Co więcej, biuro odegrało także istotną rolę w sprowadzaniu pomocy i darowizn w postaci środków ochrony osobistej z chińskich miast i prowincji³⁰.

W przypadku Konsorcjum Północnowschodniego władze poszczególnych stanów prowadziły w 2020 r. bezpośrednie negocjacje z chińskimi władzami regionalnymi oraz przedsiębiorstwami w celu zdobycia niezbędnego sprzętu medycznego, leków oraz środków ochrony osobistej. Stan Maranhão zawarł umowy na dostawy respiratorów do szpitali na swoim terytorium. Wtedy też jednak rząd federalny Brazylii oskarżył władze stanu o przekroczenie konstytucyjnych prerogatyw i zażądał oddania zakupionego sprzętu medycznego. Spór ostatecznie rozstrzygnął Sąd Najwyższy, który orzekł, że respiratory należą do Maranhão³¹. Stan Pernambuco dzięki swojej aktywności w Chinach uzyskał darowiznę od prowincji Syczuan w postaci środków medycznych, w tym masek chirurgicznych oraz kombinezonów ochronnych³². Z kolei w marcu

²⁹ W jego skład wchodzi stany: Alagoas, Bahia, Ceará, Maranhão, Paraíba, Pernambuco, Piauí, Rio Grande do Norte oraz Sergipe. Celem konsorcjum jest promowanie integracji regionalnej, wspólna rozbudowa i modernizacja infrastruktury, wdrażanie zintegrowanych polityk społecznych czy promowanie zrównoważonego rozwoju.

³⁰ InvestSP, *InvestSP in Shanghai celebrates 2 years and consolidates the partnership between São Paulo and China in the global scenario*, 21 października 2021, <https://www.en.investe.sp.gov.br/news/post/investsp-in-shanghai-celebrates-2-years-and-consolidates-the-partnership-between-sao-paulo-and-china-in-the-global-scenario/> (dostęp: 12.06.2022).

³¹ A. Alvarenga, E. Rocha, J. Filippon, M. Andrade, *Challenges for the Brazilian state from the COVID-19 pandemic: The case of paradiplomacy in the state of Maranhão*, „Cad Saude Publica” 2021, nr 12, s. 2, <https://doi.org/10.1590/0102-311X00155720>

³² *Diario de Pernambuco, Pernambuco recebe doação de EPIs da Província de Sichuan, na China*, 8 maja 2020, <https://www.diariodepernambuco.com.br/noticia/vidaurbana/2020/05/pernambuco-recebe-doacao-de-epis-da-provincia-de-sichuan-na-china.html> (dostęp: 12.06.2022).

2021 r. Konsorcjum Północnowschodnie przeprowadziło negocjacje w sprawie zakupu i dostaw szczepionek dla dziewięciu stanów wchodzących w jego skład. Podpisano umowę na dostawę 37 mln dawek szczepionki Sputnik V z Rosji³³. Takie działanie pozwoliło Brazylii na szybsze rozpoczęcie procesu szczepień. Ostatecznie jednak Konsorcjum Północnowschodnie nie zdecydowało się na import całego zamówienia ze względu na ogólnokrajowe wytyczne Brazylijskiej Agencji Regulacji Zdrowia (Anvisa)³⁴.

Inicjatywy multilateralne

W marcu 2020 r. grupa C40, pierwotnie powołana w 2005 r. do współpracy dużych miast przy zwalczaniu zmian klimatycznych, zaczęła wykorzystywać wypracowaną przez lata stałą sieć kontaktów władz miast-członków C40 w celu dzielenia się informacjami, poradami i pomysłami, jak ograniczać transmisję koronawirusa (co jest szczególnie trudne w dużych miastach, gdzie gęstość zaludnienia jest wysoka). 27 marca odbyło się spotkanie burmistrzów i prezydentów ponad 40 miast, zamieszkiwanych łącznie przez ponad 300 mln ludzi, podczas którego określono ramy współpracy w zwalczaniu COVID-19³⁵. Tym samym sieć miast skupiona na zmianach klimatycznych została tymczasowo przekształcona na sieć zorientowaną na przeciwdziałanie pandemii COVID-19, choć jednocześnie nie zapomniała ona o swoich pierwotnych celach. C40 powołała także specjalną grupę „Agenda for a Green and Just Recovery” pod przewodnictwem burmistrza Mediolanu³⁶. Zajmowała się ona planowaniem działań na okres odbudowy gospodarczej po zakończeniu pandemii, których celem było tworzenie nowych miejsc pracy oraz korzyści ekonomiczne i społeczne. Wśród postulatów grupy znalazło się zwiększenie nakładów na ekologiczne inicjatywy dla miast – rozwój transportu zbiorowego i budownictwa energooszczędnego czy rozbudowę infrastruktury dla rowerzystów

³³ A. Pozzatti, L. Farias, *From emergency to structure: Ways to fight Covid-19 via international cooperation in health from Brazil*, „Revista Brasileira de Política Internacional” 2022, nr 1, s. 11, <https://doi.org/10.1590/0034-7329202200106>

³⁴ Reuters, *Brazil's Northeastern states drop plan to buy Russia's COVID-19 vaccine*, 6 sierpnia 2021, <https://www.reuters.com/world/americas/brazils-northeastern-states-drop-plan-buy-russias-covid-vaccine-2021-08-05/> (dostęp: 13.06.2022).

³⁵ F. Rei, *La pandemia de la Covid-19 y la acción de los nuevos actores internacionales en el ambito de la gobernanza global y de la paradiplomacia*, „Revista de Direito da Cidade” 2021, nr 2, s. 766, <https://doi.org/10.12957/rdc.2021.50039>

³⁶ A.F. Pipa, M. Bouchet, *Multilateralism restored? City diplomacy in the COVID-19 era*, „The Hague Journal of Diplomacy” 2020, nr 4, s. 602, <https://doi.org/10.1163/1871191X-BJA10043>

i pieszych, a także projekty w zakresie zielonej i zeroemisyjnej energii³⁷. Co istotne, część członków C40 przedstawiła własne, konkretne zobowiązania, które mają realizować wyżej wymienione postulaty.

Eurocities – stowarzyszenie zrzeszające obecnie ponad 200 europejskich miast – uruchomiło w marcu 2020 r. specjalną stronę „CovidNews”, dzięki której członkowie stowarzyszenia mogli dzielić się publicznie swoimi rozwiązaniami i pomysłami. Tylko do września 2020 r. opublikowanych zostało ponad 700 artykułów, które obejmowały inicjatywy z ponad 120 miast. Wśród nich znalazły się rozwiązania dotyczące nie tylko ograniczania transmisji koronawirusa, w tym wprowadzanych obostrzeń czy walki z COVID-19, ale także wspierania ośrodków kultury w trakcie pandemii, dbania o zdrowie psychiczne dzieci i nastolatków czy działalności lokalnych lokali gastronomicznych poprzez rozwój aplikacji pozwalających zamawiać posiłki na wynos³⁸. Co więcej, Eurocities współpracowało również z Europejskim Komitetem Regionów na rzecz uzyskania przez miasta bezpośredniego dostępu do funduszy pomocowych UE i ograniczenia barier fiskalnych, które utrudniają długoterminowe inwestycje infrastrukturalne³⁹.

Światowe Stowarzyszenie Wielkich Metropolii „Metropolis” wraz ze stowarzyszeniem „Zjednoczone Miasta i Samorządy Lokalne” (ang. *United Cities and Local Governments*, UCLG) i Euro-Latynoamerykańskim Sojuszem Współpracy Miast (ang. *Euro-Latin-American Alliance for Cooperation between Cities*, AL-Las) wspólnie uruchomiły platformę „Cities For Global Health”. Jej celem jest wymiana doświadczeń nie tylko w zakresie zarządzania kryzysowego i zwalczania COVID-19, ale także odbudowania regionalnej gospodarki po pandemii oraz przygotowania się na inne kryzysy o charakterze globalnym, które mogą mieć miejsce w przyszłości⁴⁰.

Pandemia COVID-19 stała się także okazją do wykorzystania mediów społecznościowych oraz dostępnych programów do wideokonferencji, zarówno w kontaktach formalnych, jak i nieformalnych pomiędzy regionami czy

³⁷ C40, *C40 Mayors' Statement for a Green and Just Recovery*, https://c40.org/wp-content/uploads/2021/07/2684_C40_GREEN_RECOVERY_STATEMENT.original.pdf (dostęp: 15.06.2022).

³⁸ Eurocities, *Live updates COVID-19*, <https://covidnews.eurocities.eu/> (dostęp: 15.06.2022).

³⁹ A.F. Pipa, M. Bouchet, *How to make the most of city diplomacy in the COVID-19 era*, Brookings Institution, 6 sierpnia 2020, <https://www.brookings.edu/blog/up-front/2020/08/06/how-to-make-the-most-of-city-diplomacy-in-the-covid-19-era/> (dostęp: 15.06.2022).

⁴⁰ Cities For Global Health, *About Us*, <https://www.citiesforglobalhealth.org/about-us> (dostęp: 15.06.2022).

miastami. Tworzono nowe sieci współpracy wielostronnej, jak również wykorzystywano te już istniejące. Przykładem tych drugich jest Globalny Parlament Burmistrzów (ang. *Global Parliament of Mayors*, GPM). Powstał on w 2016 r., a celem była współpraca miast z całego świata w zakresie zrównoważonego rozwoju. W marcu 2020 r. GPM ogłosił rozpoczęcie kampanii „Corona Crisis: Mayors Act Now”, prowadzonej w Wirtualnym Parlamencie – zamkniętej stronie internetowej dla władarzy miast-członków GPM. Celem tej inicjatywy była wymiana doświadczeń miast z całego świata w zakresie walki z pandemią COVID-19⁴¹.

Na uwagę w kwestii inicjatyw multilateralnych zasługuje dość nietypowe rozwiązanie władz Los Angeles. Stworzyły one specjalną, choć nieformalną grupę na komunikatorze WhatsApp, gdzie wraz z przedstawicielami innych miast, zarówno ze Stanów Zjednoczonych, jak i z zagranicy, oprócz dzielenia się informacjami, doświadczeniami i poradami, koordynowały współpracę w zakresie zakupów sprzętu medycznego, przekazywania darowizn w postaci środków ochrony osobistej czy zbiorów pieniędzy⁴².

Podsumowanie

Pandemia COVID-19 pokazała, że miasta i regiony mogą być sprawnymi i skutecznymi w swych działaniach aktorami na arenie międzynarodowej. Dzięki formalnym i nieformalnym relacjom dwustronnym, głównie na podstawie umów w sprawie partnerstwa, jak również sieciom międzynarodowym przywódcy miast i regionów mogli pracować ponad granicami oraz w pewnym zakresie kształtować globalną reakcję na pandemię. Lokalne władze były jednymi z pierwszych, które zwróciły się do swoich partnerów, aby dzielić się informacjami i proponować rozwiązania, nawet jeśli współpraca na szczeblu krajowym była często opóźniona. Przykład brazylijskich stanów najdobitniej pokazuje, że w momencie gdy władze centralne zawodzą, to działać muszą aktorzy subpaństwowi.

Niewątpliwie pandemia COVID-19 stworzyła środowisko dla rozwoju paradyplomacji. Niektóre regiony i miasta skupiły się na swoim bezpośrednim sąsiedztwie, inne podjęły próbę współpracy ponadnarodowej, a jeszcze inne tworzyły nowe międzynarodowe inicjatywy. Miasta i regiony pokazały,

⁴¹ Global Parliament of Mayors, *Corona Crisis: Mayors Act Now*, <https://globalparliamentofmayors.org/mayorsactnow/> (dostęp: 15.06.2022).

⁴² A.F. Pipa, *Webinar: Global city cooperation in the response to COVID-19*, Brookings Institution, 23 kwietnia 2020, <https://www.brookings.edu/events/webinar-global-city-cooperation-in-the-response-to-covid-19/> (dostęp: 15.06.2022).

że potrafią w sposób sprawny i efektywny odpowiadać na globalne zagrożenia. Dlatego też podmioty subpaństwowe powinny odgrywać istotniejszą rolę. Wykorzystanie paradplomacji w ogólnokrajowych strategiach polityk zagranicznych byłoby korzystne zarówno dla władz centralnych, jak i dla samych samorządów. Oczywiście wiele działań miast i regionów w trakcie pandemii nie było bezinteresownych. Udzielanie pomocy zagranicznym samorządom nie tylko pogłębia pewne formy współpracy, ale pozwala także na budowanie lub umacnianie swojej międzynarodowej pozycji.

Bibliografia

- Alvarenga A., Rocha E., Filippon J., Andrade M., *Challenges for the Brazilian state from the COVID-19 pandemic: The case of paradiplomacy in the state of Maranhão*, „Cad Saude Publica” 2021, nr 12, s. 2–14, <https://doi.org/10.1590/0102-311X00155720>
- Baden-Württemberg.de, *Deutsch-Französische Solidarität im Kampf gegen Corona*, 15 czerwca 2020, <https://www.baden-wuerttemberg.de/de/service/presse/pressemitteilung/pid/deutsch-franzoesische-solidaritaet-im-kampf-gegen-corona/> (dostęp: 14.06.2022).
- Borges A., *A little flu’: Brazil’s Bolsonaro playing down coronavirus crisis*, Euronews, 10 kwietnia 2020, <https://www.euronews.com/2020/04/06/a-little-flu-brazil-s-bolsonaro-playing-down-coronavirus-crisis> (dostęp: 12.06.2022).
- Brancoli F., *COVID-19 vaccination in Brazil: Between the role of subnational actors and immunisation inequality*, Observer Research Foundation, 16 sierpnia 2021, <https://www.orfonline.org/expert-speak/covid-19-vaccination-in-brazil/> (dostęp: 12.06.2022).
- C40, *C40 Mayors’ Statement for a Green and Just Recovery*, https://c40.org/wp-content/uploads/2021/07/2684_C40_GREEN_RECOVERY_STATEMENT.original.pdf (dostęp: 15.06.2022).
- China Daily, *Beijing to donate medical supplies to Seoul, Tehran, Tokyo*, 13 marca 2020, <http://www.chinadaily.com.cn/a/202003/13/WS5e6aec-c4a31012821727ed50.html> (dostęp: 10.06.2022).
- China Daily, *China’s Shenzhen to donate 270,000 masks to sister cities*, 19 marca 2020, <http://www.chinadaily.com.cn/a/202003/19/WS5e72d-8c6a3101282172805c2.html> (dostęp: 10.06.2022).
- Cities For Global Health, *About Us*, <https://www.citiesforglobalhealth.org/about-us> (dostęp: 15.06.2022).

- Cities For Global Health, *Barcelona's science diplomacy takes the lead against Covid-19*, <https://www.citiesforglobalhealth.org/initiative/barcelonas-science-diplomacy-takes-lead-against-covid-19> (dostęp: 12.06.2022).
- Diario de Pernambuco, *Pernambuco recebe doação de EPIS da Província de Sichuan, na China*, 8 maja 2020, <https://www.diariodepernambuco.com.br/noticia/vidaurbana/2020/05/pernambuco-recebe-doacao-de-epis-da-provincia-de-sichuan-na-china.html> (dostęp: 12.06.2022).
- The Diplomat in Spain, *Barcelona and London strengthen science diplomacy in times of pandemic*, 29 listopada 2020, <https://thediplomatinspain.com/en/2020/11/barcelona-and-london-strengthen-science-diplomacy-in-times-of-pandemic/> (dostęp: 12.06.2022).
- El Nacional, *Barcelona destinará 400.000 euros para la crisis del coronavirus en otros países*, 2 maja 2020, https://www.elnacional.cat/es/politica/coronavirus-barcelona-destinara-400000-euros_498978_102.html (dostęp: 12.06.2022).
- Eurocities, *Live updates COVID-19*, <https://covidnews.eurocities.eu/> (dostęp: 15.06.2022).
- Foreign Affairs Office of Shanghai Municipality, *Shanghai helping friends around the world*, 3 kwietnia 2020, <http://wsb.sh.gov.cn/n998/20200403/533dd5815e884b9ebcf47ec389d2ff20.html> (dostęp: 11.06.2022).
- Four Motors for Europe, *The Four Motors for Europe pushing to make sustainability and climate action an integral part of the wider recovery*, 23 kwietnia 2020, <https://www.4motors.eu/news/detail/the-four-motors-for-europe-pushing-to-make-sustainability-and-climate-action-an-integral-part-of-the-wider-recovery> (dostęp: 14.06.2022).
- Generalitat de Catalunya, *Barcelona Cooperation for Global Justice Master Plan 2018–2021*, https://ajuntament.barcelona.cat/relacionsinternacionalsicooperacio/sites/default/files/barcelona_cooperation_master_plan_2018-2021_ang.pdf (dostęp: 12.06.2022).
- Generalitat de Catalunya, *Measures adopted by the Catalan Government to face the COVID-19 pandemic*, 12 czerwca 2020, s. 14–16, https://exteriors.gencat.cat/en/detalls/noticia/20200421_MesuresGovernCOVID (dostęp: 12.06.2022).
- Global Parliament of Mayors, *Corona Crisis: Mayors Act Now*, <https://global-parliamentofmayors.org/mayorsactnow/> (dostęp: 15.06.2022).
- Gouvernement du Québec, *Actions du Québec à l'international – «Sortir de la crise en appuyant notre action internationale» – Nadine Girault*, 18 czerwca 2020, <https://www.quebec.ca/uk/novini/actions-du-quebec-a-linternationale-sortir-de-la-crise-en-appuyant-notre-action-internationale-nadine-girault> (dostęp: 10.06.2022).

- Gouvernement du Québec, *Québec government offices abroad*, <https://www.international.gouv.qc.ca/en/general/representation-etranger> (dostęp: 10.06.2022).
- Guangzhou Foreign Affairs Office, *Guangzhou donations arrive in five Italian cities*, 23 marca 2020, http://www.eguangzhou.gov.cn/2020-03/23/c_464597.htm (dostęp: 11.06.2022).
- InvestSP, *InvestSP in Shanghai celebrates 2 years and consolidates the partnership between São Paulo and China in the global scenario*, 21 października 2021, <https://www.en.investe.sp.gov.br/news/post/investsp-in-shanghai-celebrates-2-years-and-consolidates-the-partnership-between-sao-paulo-and-china-in-the-global-scenario> (dostęp: 12.06.2022).
- Jakarta Smart City, *Jakarta's Covid-19 Response Team*, <https://corona.jakarta.go.id/en> (dostęp: 11.06.2022).
- Klyszcz I., *Between cooperation and autonomy. An exploration of the external relations of European regions and their response to the COVID-19 pandemic*, stenogram przemówienia na konferencji ECPR General Conference 2020, 24–28 sierpnia 2020, https://www.academia.edu/44410628/Between_Cooperation_and_Autonomy_An_Exploration_of_the_External_Relations_of_European_Regions_and_their_Response_to_the_COVID_19_Pandemic (dostęp: 15.06.2022).
- Luerdi L., *Paradiplomacy of Indonesian sub-state Actor: Digital diplomacy of Jakarta government in response to Covid-19*, „Berumpun: Journal of Social, Politics, and Humanities” 2021, nr 2, s. 104–126, <https://doi.org/10.33019/berumpun.v4i2.59>
- Martínez R., *Paradiplomacy in North America: Canadian provinces' relations with their U.S. and Mexican counterparts*, „Norteamérica” 2017, nr 2, s. 87–109, <https://doi.org/10.20999/nam.2017.b004>
- Paiva C.H.A., da Silva Teixeira L.A., Pires-Alves F.A., *Especial Covid-19: O Sistema Único de Saúde e o desafio da Covid-19*, História, Ciências, Saúde – Manguinhos, czerwiec 2020, <http://www.revistahcsm.coc.fiocruz.br/especial-covid-19-o-sistema-unico-de-saude-e-o-desafio-da-covid-19/> (dostęp: 12.06.2022).
- Pejic D., Acuto M., Kosovac A., *City Diplomacy during COVID-19: The 2022 Cities and International Engagement Survey*, Melbourne Centre for Cities, Melbourne 2022.
- Pipa A.F., *Webinar: Global city cooperation in the response to COVID-19*, Brookings Institution, 23 kwietnia 2020, <https://www.brookings.edu/events/webinar-global-city-cooperation-in-the-response-to-covid-19/> (dostęp: 15.06.2022).

- Pipa A.F., Bouchet M., *How to make the most of city diplomacy in the COVID-19 era*, Brookings Institution, 6 sierpnia 2020, <https://www.brookings.edu/blog/up-front/2020/08/06/how-to-make-the-most-of-city-diplomacy-in-the-covid-19-era/> (dostęp: 15.06.2022).
- Pipa A.F., Bouchet M., *Multilateralism restored? City diplomacy in the COVID-19 era*, „The Hague Journal of Diplomacy” 2020, nr 4, s. 599–610, <https://doi.org/10.1163/1871191X-BJA10043>
- Pozzatti A., Farias L., *From emergency to structure: Ways to fight Covid-19 via international cooperation in health from Brazil*, „Revista Brasileira de Política Internacional” 2022, nr 1, s. 2–20, <https://doi.org/10.1590/0034-7329202200106>
- Rei F., *La pandemia de la Covid-19 y la acción de los nuevos actores internacionales en el ambito de la gobernanza global y de la paradiplomacia*, „Revista de Direito da Cidade” 2021, nr 2, s. 753–774, <https://doi.org/10.12957/rdc.2021.50039>
- Reuters, *Brazil's Northeastern states drop plan to buy Russia's COVID-19 vaccine*, 6 sierpnia 2021, <https://www.reuters.com/world/americas/brazils-northeastern-states-drop-plan-buy-russias-covid-vaccine-2021-08-05/> (dostęp: 13.06.2022).
- SciTech DiploHub, *Who we are*, <https://www.scitechdiplohub.org/about/> (dostęp: 12.06.2022).
- Shon C., *The role of cities as the first responder to pandemics: Focusing on the case of the Seoul metropolitan government's response to the COVID-19*, „Journal for Peace and Nuclear Disarmament” 2021, nr 1, s. 60–72, <https://doi.org/10.1080/25751654.2021.1882773>
- Staatsministerium Baden-Württemberg, *Enge Kooperation mit der Schweiz*, 14 maja 2020, <https://stm.baden-wuerttemberg.de/de/service/presse/pressemittteilung/pid/enge-kooperation-mit-der-schweiz/> (dostęp: 14.06.2022).
- Taveres R., *Paradiplomacy: Cities and States as Global Players*, Oxford University Press, New York 2016.